

KAPOSI ZOLTÁN:^{*}

A dél-dunántúli gazdasági elit változásai (1945–1968)

The previous economic and social elite lost its influence after the World War II. They were chased, sentenced to prison and many of them were tortured to death. The Communist Party's local members were appointed to be managers of large estates and factories. They were the so called „worker directors”. Their tasks were the dismissal of the previous managers and the launch of the planned-economy. Large estates were parceled in 1945. In the ages 1950 the owners of these parceled lands established farmers' co-operative. Some well-functioning manors were transformed to large state farms. The selection of executives was based on how loyal to the Communist Part they were. Because of these, the productivity of the agriculture and the industry declined.

A Dél-Dunántúl térsége évszázadokon át alapvetően mezőgazdasági vidék volt. A több ezer holdas nagybirtokokon folyó nagyüzemi termelés jelentette sokáig az agrártermelés minőségi részét. A birtokszerkezeten belül a nagybirtok aránya hosszú távon csökkent, de még így is hatalmas területek koncentráálódtak az arisztokraták kezén. A mezőgazdasági nagyüzemi termelés mellett nagy szerepe volt a paraszti gazdálkodásnak is. A két világháború között a térség megyéiben az agrárfoglalkozásúak nagyjából 70%-ot tettek ki az összes keresőből (Népszámlálás 1930). A mezőgazdaság mellett a 19. század közepe óta gyorsan fejlődött az ipar is, főleg a nagyobb városokban (Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa) alakultak ki a jelentősebb ipari kapacitások. A Dél-Dunántúl négy megyéjében a 2. világháború előtt mintegy 140 gyár működött (T. Mérey 1979), de továbbra is nagy szerepe volt a tradícióit őrző helyi kis-és középiparnak. Fontos eleme volt a gazdasági életnek a kereskedelem, s a hozzá szorosan kapcsolódó közlekedés és pénzügyi szolgáltatások rendszere. A városok foglalkoztatásában a kereskedelem, a pénzügy és a közlekedés ágazatai nagyjából 7–10%-ot tettek ki, a legmagasabb arány az 1930-as években Nagykanizsán figyelhető meg, ahol ekkor a keresőknek több mint 17%-a dolgozott ezekben az ágazatokban (Népszámlálás II. 1930). Mindazonáltal tény, hogy igen kevés városi funkcióval rendelkező település volt a térségben. A hatályos törvényi besorolás szerinti csak hat város volt a térségben: Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Szekszárd, valamint Mohács. Közülük Pécs volt alapvetően ipari település, ahol az iparban és a bányászatban dolgozók aránya 1930-ban 40%-os volt, ezzel szemben Kaposvárott 33, Nagykanizsán pedig csak 28%-nyian szereztek jövedelmüket az iparból.

A háború előtti a gazdasági elit többnyire a nagybirtokosokból, gyárosokból és a nagykereskedőkből állt. Azonban a gazdasági elit szempontjából a három ágazat korántsem volt kizárólagos! A legtöbb adót fizetők listáját szemlélve látszik, hogy közöttük nagy számban szerepelnek pl. a városi és megyei közigazgatási pályán sikeres emberek, a bankok, takarékpénztárak tulajdonosai, részvényesei, a magánügyvédek és a jogászok. Nagykanizsán például a háború előtt a húsz legtöbb adót fizető közül hat ügyvéd, vagy egyéb jogász tevékenységet folytató személy volt (Zalai Közlöny 1933. 12. 1.). Pécssett a gazdasági elit tagjai között a pénzügyi szolgáltatásban dolgozók, a kereskedők, illetve a magánpraxist folytató jogászok foglaltak helyet nagy számban, de az elitbe tartoztak az állami üzemek egységeinek vezetői is. (Bérdi, 1980) Ebből is látható, hogy a háború előtt a gazdasági elit rekrutációja széles volt.

^{*} MTA-doktora (DSc.), egyetemi tanár – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete.

A 2. világháború utáni szovjet tényerés erőteljesen korlátozta a korábbi gazdasági elitet. A háború alatt a németbarát arisztokraták és középbirtokosok, avagy a horthysta és a nyilas hatalmat kiszolgáló földbirtokosok jó része elmenekült az országból. A zsidó bérlők és földtulajdonosok többségét 1944-ben koncentrációs táborba hurcolták, s megölték. Mivel sok nagybirtokos nem folytatott politikai tevékenységet, így azt várhatták, hogy tevékenységüket a szovjet bevonulás után is tudják majd folytatni. Ez azonban végzetes tévedés volt. A kommunista párt a nagyobb tulajdonnal rendelkező birtokosokat perbe fogta, s kreált ítéletekkel börtönbe zárta. Az 1945. évi földreform végrehajtása amúgy is megfosztotta a nagybirtokosokat korábbi vagyonuk jelentős részétől. A rendelet szerint az 1000 kat. holdnál nagyobb földeket kisajátították, s felosztották; az erdők és legelők állami kézbe kerültek; az 1000 hold alatti birtokosok pedig korábbi földjeikből csak 100 holdat tarthattak meg. Mindennek eredményeképpen a korábbi nagybirtokosok befolyása nagyban lecsökkent.

Akik közülük itthon maradtak, azokat a hatalom 1950-51 során nagyrészt likvidálta. Így például Baranya megyében a szentegáti uradalom egykori tulajdonosát, báró Biedermann Imrét, aki ismert volt szociális és karitatív tevékenységéről és az általa vezetett mintagazdaságról, 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták. Biedermann egy évvel később a börtönben csontvázzá lefogyva éhen halt. A Somogy megyei kivadári uradalom egyik tulajdonosát, gróf Somssich Lászlót a kistarcsai, majd később a recski kényszermunkatáborba hurcolták; testvére, Somssich Zsigmond a hortobágyi munkatáborba került. Az alsóbogáti uradalom tulajdonosát, az öreg Inkey Lászlót 1951-ben telepítették ki, s Hácpusztán, a család egykori birtokának viskójában halt meg 91 éves korában. A Somogy megyei Hárságyon birtokos gróf Zichy Jenőnek már 13 évesen dolgoznia kellett: a Mecseki Állami Erdőgazdaságnál volt kocsis, később állattetető lett. A bolyi uradalommal rendelkező Montenuovo Nándor herceg 1951-ben a fogva tartása során elszenvedett bántalmazások következtében kórházban halt meg. (A felsorolt példák: Kaposi, 2009.) Világos, hogy a régi gazdasági elit földbirtokosi csoportja teljesen elvesztette befolyását.

A hazai iparosok és kereskedők legalább ennyit vesztek, hiszen esetükben is a vagyon elvesztése mellett fizikai létük is veszélyben forgott. Ennek a csoportnak a kiszorítására és felszámolására is sok példánk van. Kaposvárott volt egy húsüzem, amit Graumann Viktor, egy budapesti és pécsi húsipari vállalkozó hozott létre 1938-ban. A mindenkori hatalmat a jegyrendszer miatt kényszerből kiszolgáló Graumann a kommunisták első számú ellenségévé vált. A város az üzemből községi élelmiszerüzemet kívánt létrehozni. 1948 során megindult eljárás végén a vállalkozót 7 év fegyházra ítélték (Kaposi 2001). A pécsi Zsolnay gyár több szempontból is céltáblává vált. Mivel a gyár vezetője, Mattyasovszky-Zsolnay Tibor 1944-ben a német megszálláskor kényszerből elszállásolta a város német parancsnokát, ezért sok jóra nem számíthatott. 1948-ban államosították a gyárat, majd pedig mindent, ami a családhoz tartozott (telkeket, a szőlőt, lakást stb.) elvettek. Az itthon maradt családtagokat 1951-ben koncepció perben elítélték (Romváry 2002). Súlyos börtönbüntetést szabtak ki a férfiakra, a gyerekeket pedig intézetbe adták. Közismert példa a pécsi Angster-orgonagyár esete. A világhírű vállalkozás 60–100 embert foglalkoztató középüzem volt, szoros egyházi intézményi kapcsolatokkal. A gyár államosítására 1949 végén került sor. Az üzemnek új feladatot adtak, a továbbiakban asztalosipari tevékenységet kellett végezni, többek között koporsókat gyártottak; a volt tulajdonosra hosszú börtönbüntetés várt (Angster 1993).

Lényeges kérdés, hogy kik kerültek az egykori tulajdonosok helyére. A térségben nagyjából az országos mintának megfelelően zajlott a vállalatvezetők kicserélődése. Első lépésként minden üzemben a szakszervezetekre alapozva megpróbálták egy-egy kommunista csoportot felépíteni. A második lépésként a gyenge közellátás miatt elégedetlen munkástömegeket szembe fordították a tulajdonosokkal, amivel erős tulajdonos-ellenes hangulatot teremtettek. A harmadik lépés az államosítás volt, amikor is a központi kommunista vezetés a helyi üze-

mekben a kommunista üzemi szervezet vezetőjének adta gyárirányítás lehetőségét. Ebben az időszakban a párthoz való feltétlen hűség volt az üzemekben a meghatározó; szinte egyáltalán nem volt szükséges magasabb képzettség vagy valamilyen vállalatvezetői tapasztalat. Előfordult, hogy az újdonsült vállalatvezetőnek írás- és olvasási nehézségei is voltak.

A fenti folyamatra sok esetünk van. A Pécsi Bőrgyár esetében 1948. március 25-én Budapesten, a Vasas-székházban egy tímársegéd tehetett vezetői fogadalmat. Az új vezető korábban alapítója volt a bőrgyári kommunista szervezetnek, aki 1948-ban éppen a párttitkári funkciót is betöltötte, ő lett az első munkásigazgató. Vállalatvezetőként a legfontosabb tevékenysége a volt tulajdonosi, részvényesi, igazgatói kör eltávolítása, valamint a termelési folyamatosságáról való gondoskodás volt (Jakab 1999, Jakab 2002). Egy másik eset a Hamerli-kesztyűgyár esete, ahol Sztipánovics József volt munkás foglalhatta el 1948. március 27-én a vezetői pozíciót az államosított gyárban (Déri 1977). A pécsi Zsolnay-gyárban az új munkásigazgató Dallos Kovács József lett, aki korábban kemencemunkásként dolgozott (Kehidai 1999). Ezek a példák is világosan mutatják, hogy a kezdeti időkben egyértelműen a lojalitáskritériumoknak való megfelelés volt az elsődleges az új vállalatirányító réteg kialakulásában. Mivel Pécs város alapvetően ipari település volt, s emiatt mindig erős volt a baloldal, ezért sokkal nagyobb arányban válhattak a kommunista dolgozók vezetőkké, mint az országban. Hasonló folyamatok zajlottak Kaposváron is. 1948. március utolsó napján három munkásigazgató vehette át kinevezését: a cukorgyárhoz Vajda Gyula, a Helios konzervüzemhez Madarász Lajos, a malomhoz pedig Rozsi János (Andrássy 1975). Az is kiderül a forrásokból, hogy a munkásigazgatók kinevezési gyakorlata megosztotta a vállalatok dolgozóit, sokan vélekedtek úgy, hogy az államosításnak s a vele együtt járó tisztogatásnak nem nagyon volt értelme.

Az új munkásigazgatók a tisztogatás elvégzésén túl általában semmit nem tudtak hozzá tenni a vállalat működéséhez. Az 1940–50-es évek fordulóján a dél-dunántúli üzemek működését központilag sokszor átszervezték, amitől az eredményesség javulását várták. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a stratégiai kérdések Budapesten, a pártközpontban dőltek el, a munkásigazgatók ebbe nem szólhattak bele, tevékenységük egyszerű végrehajtásra korlátozódott. Esetükben kompetenciakritériumok nem merültek fel. Ennek következménye volt, hogy a munkásigazgatók – akárcsak az ország más vidékein – gyakran cserélődtek. A központi hatalom sajátos káder-rotációt hajtott végre, aminek eredményeképpen sokszor évente-kétévente váltották a vezetőket a vállalatok élén (Valuch 1999). Az 1950-es évek vezetői esetében továbbra is megmaradt a párthűség, mint elsődleges kiválasztási elem, s egyre nagyobb számban kerültek üzemek élére a munkáscsaládokból származók. Változás ebben a folyamatban majd csak az 1956. évi forradalom után történt, amikor néhány fontosabb gazdaságvezetői poszton megjelenhettek már akár párton kívüli értelmiségiek is. Az iparfejlesztés és annak szakemberigénye miatt egyre nagyobb kereslet volt nehéz- és gépipari szakemberek iránt, ami az 1960-as években már egy új gazdasági vezetői réteget termelt ki. Ez volt az a származása és szakértelme alapján érvényesülő technokrata káder-elit, amely a pártvezetésben vagy amellel egyre erőteljesebben befolyásolta a rendszer működését (Lengyel 2007).

Hasonló problémákkal küszködött a dél-dunántúli mezőgazdaság irányítása is. Az 1940–50-es évek fordulóján megindított erőszakos kolhozosítás eredménye elég siralmas volt. Az erőszakosság ellenére a közép- és gazdagparasztság nem lépett be tsz-ekbe, így azok alapvetően nagyon kevés földdel rendelkeztek. Ezt a nevék is mutatta, hiszen leginkább földmunkásszövetkezeteknek hívták őket. Vezetőik sokszor korábban földnélküli cselédekből, vagy a földosztásnál egy kevés földet szerzett baloldaliakból álltak. Itt is a lojalitás, a pártakarati képvisellete volt a meghatározó elem a vezetői rekrutációban. Igazából ebben az időben a tsz-ek élére kerültek esetében nem is volt szükség komolyabb képzettségre, hiszen ezek a szövetkezetek nem tudtak nagyüzemszerűen működni. A pártirányítás és a szövetkezetekbe belépők között, főleg, ha esetleg képzetesebb, gazdagabb elemek is bekerültek, igen komoly összefüggések is

történetek; a képzettebbek sokszor kiközösítették a rájuk telepített pártvezetőket, akik viszont jelentős erőszakkal válaszoltak. 1953-ban aztán – Nagy Imre kormánya alatt – lehetőség nyílt a tagságnak a tsz-ek elhagyására. Nem véletlen, hogy a tsz-tagság mintegy fele pár hét alatt ki is menekült a tsz-ekből (Kaposi 2007).

A tsz-szervezés második időszaka (1959–61) azonban már nagy változásokat hozott. A Dél-Dunántúlon is igyekeztek a sokszor jól működő, 10–20 holdas gazdasággal rendelkező középparasztokat megnyerni, s ezzel a tsz-tagság kohézióját erősíteni. Ezek a középparasztok tsz-elnökként aztán még hosszú évekig vezették a megszervezett tsz-eket. Magyarországon 1962-ben a közel 4000 tsz-elnök közül csak 155 főnek volt felsőfokú diplomája, vagyis a falvakban ekkor nem volt szükség szakképzett, hatékony vállalatirányítási képességekkel rendelkező vezetőkre (Valuch 1999). Az újonnan megszervezett tsz-ek az 1960-as évek második felében elindult gépesítés következtében egyre inkább mezőgazdasági nagyüzemekké válhattak. Ez azt is magával hozta, hogy a nagyüzemekben már egyre nagyobb számban volt szükség agrármérnökökre, képzett kertészekre stb. A falusi gazdasági elit jelentősen kibővült, amiben persze nagy szerepe volt az 1970 óta Kaposváron a főiskolai gazdász-képzés megindulásának. Az 1971-ben induló intézmény nagyszámú gazdász-szakembert tudott kibocsátani, ami érdemben hozzájárult a térség mezőgazdasági fellendüléséhez (Mo. a XX. században, 1999). Tegyük még hozzá, hogy tsz-elnöknek lenni egyben köztes pozíciót jelentett: felfelé a pártelvárásoknak kellett megfelelni, lefelé pedig a tagság elvárásait kellett valamilyen szinten teljesíteni. Nagy szerepe volt a tsz-ek működésében az informális szektornak, a pártvezetéssel együtt folytatott vadászatoknak, a pártvezetők konyhája feltöltésének, ami a tsz számára a pénzügyi szubvenciók kijárását, fejlesztési források megszerzését biztosíthatta.

A földosztás után sok állami gazdaság jött létre a térségben. Ezeket gyakran olyan földeken szervezték meg, amelyeket a földreform során valamiért nem osztottak ki. Így például a báró Puchner féle bikali uradalom mintegy 1000 holdján szerveződött állami agrármagyüzem (Ódor 2001). A volt Montenuovo bolyi uradalom is állami gazdasággá vált, akárcsak a Pécs mellett található üszögpusztai Grósz, avagy a már említett szentegáti Biedermann-uradalom. Érdekes volt már a szerveződése is az állami gazdaságoknak, hiszen ahol sok kicsi kis állami gazdasági egység jött létre, azokat a későbbiekben koncentrálták. Ilyen volt pl. a bolyi, vagy éppen a Szigetvár melletti Görösgáli Állami Gazdaság is (Iglói 1970, Görösgál 1970). De említhetnénk a villányi állami gazdaságot is, amely 1945-ben Szőlészeti és Borászati Szakiskolaként alakult meg, majd 1949-ben Szőlőoltvány-termelő Állami Gazdaság lett, majd 1961-től Villány, Siklós és Beremend állami gazdaságainak összevonásával Villány-Siklósi Állami Gazdaságként működött tovább (Kovács 1970). A szentegáti üzem viszont teljesen ellentétes, hiszen ott a nagyjából egyben maradt nagyüzem tovább működhetett az állami gazdaság létrehozásakor. Az állami gazdaságokban is a kommunista párt emberei felügyelték a munkát. Lényeges azonban, hogy itt a pártirányítás mellett nagyobb szerep jutott a kompetenciakérdéseknek. Szentegáton például a 35 aranykoronás földeken magas hozamokat lehetett produkálni, nem véletlen, hogy jelentős szakembergárda települt oda. Az állami gazdaságok sokszor a kísérletezés, a fejlesztés kísérleti üzemeit jelentették, így itt mindig erősebben érvényesülhetett a szakértelem. Így pl. a Pécsi Állami Gazdaság a hústermeléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozott; Kaposváron fejlesztették ki a Kahyb hűssertés hibridet, Bikalon a halászati üzem vált kiemelkedővé, Bólyhoz a szójatermelési kísérletek kapcsolódtak stb.

Látható mindebből, hogy a háború előtti gazdasági elit szinte mindegyik rétegét jelentős hatalmi támadás érte az 1940-es évek végétől kezdve. A korábbi földbirtokosok, iparosok, kereskedők tevékenysége a polgári modellre épült, aminek alapja a magántulajdon sérthetlensége volt. Az új kommunista hatalom azonban pillanatok alatt felrúgta ezt a modellt, s ellenségnek tekintette a régi rend képviselőit. Mivel a gazdaság működését (a termelést, az elosztást, a fogyasztást) központilag tervezték meg, ezért az egyéni kvalitásoknak alig jutott szerep. Az ural-

kodó pártnak a gazdaság élén alapvetően végrehajtókra volt szüksége. A régi közigazgatási vezetők, a hagyományos polgári értelmiség, a gazdasági szakemberek feleslegessé váltak. Ezzel párhuzamosan az uralkodó elit lépéseket tett annak érdekében, hogy a tudatos ellenségkép fenntartásával a társadalom alsó rétegeiből emeljen fel és iskolázzon ki rendszerhű támogatókat, megnyitva előttük az érvényesülés csatornáit. Makrogazdaságilag az 1950–68 közötti korszak óriási változás volt Magyarországon, de egyben visszalépés a piaci rendszertől egy felülről irányított keleti (ázsiai) modell felé. Egyben okozója lett annak is, hogy két évtized alatt a vállalkozói hajlamot, az önálló termelés és fejlesztés gondolatát sikerült tartósan leépíteni a társadalomban. Ezzel a létrehozott gazdaságpolitikai modell hozzájárult az ország hosszú távú gazdasági gondjainak előidézéséhez, s egyben máig tartó problémákat teremtett.

Irodalomjegyzék

- Andrássy, A.* (1975): A felszabadult város (1944–48). In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár.
- Angster, J.* (1993): Angster. A pécsi orgonagyár és a család története. Pro Pannónia. Pécs.
- Bérdi, Gy.* (1980): Pécs legnagyobb adófizetői 1873–1926. Doktori disszertáció kézirat (ELTE Történelem Tanszék Könyvtára D/320). Pécs–Budapest.
- Déri, J.* (1977) A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig. In: A Pécsi Kesztyűgyár története 1861–1976. Pécs.
- Görösgál* (1970): 20 éves a Görösgáli Állami Gazdaság (1949–1969). Pécs.
- Iglói Z.* (1970): A Bólyi Állami Gazdaság. Pécs.
- Jakab A.* (1999): Fejezetek a Pécsi Bőrgyár történetéből (1889–1989). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs.
- Jakab A.* (2002): A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése. In: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Pro Pannónia Kiadó. Pécs.
- Kaposi Z.* (2001): Kaposvár iparának története (1945–2000). In: T. Mérey Klára–Kaposi Zoltán: Kaposvár ipartörténete. Kaposvár.
- Kaposi Z.* (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialog Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kaposi Z.* (2006): Pécs gazdasági fejlődése (1867–2000). P-BKIK. Pécs.
- Kaposi Z.* (2007): Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000. Verlag Schenk. Passau.
- Kaposi Z.* (2009): A gazdasági elit változásai a Dél-Dunántúlon. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Pannónia könyvek. Pécs.
- Kehidai L.* (1999): A Zsolnayok. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs.
- Kovács A.* (1970): Villány község élete a múltban és a jelenben. Pro Pannónia Kiadó. Pécs.
- Lengyel Gy.* (2007): A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyarország a XX. században. www.mek.oszk.hu. A vidéki agrár-felsőoktatási intézmények.
- T. Mérey K.* (1979): Zala megye gyáripara 1944. előtt. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1979. Zalai gyűjtemény, 12. Zalaegerszeg.
- T. Mérey K.* (1985): A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Népszámlálás* (1930): Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok. Budapest, 1932.; illetve: Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkoztatási adatok. Budapest, 1934.
- Ódor I.* (2002): Bikal. (Száz magyar falu könyvesháza.) Budapest.
- Romváry F.* (2002): A Zsolnay-gyár 1945 után. In: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján. Pécs.
- Somssich-Szőgyény, B.* (2005): Alaprajz. Holmi, 2005. július.
- Szili F.* (1986): A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948. Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár.
- Thassy J.* (1999): Hátraarc. Balassi Kiadó. Budapest.
- Valuch T.* (1999): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó. Budapest.